

Мырзабаева Н.С.

ЧАТКАЛ ӨРӨӨНҮНДӨ БАЙЫРКЫ ТҮРК ДООРУНДАГЫ ЭСТЕЛИКТЕРДИН ИЗИЛДЕНИШИ

Мырзабаева Н.С.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНЕТЮРСКОЙ ЭПОХИ В ЧАТКАЛЬСКОЙ ДОЛИНЕ

Чаткал өрөөнү Түндүк жана Түштүк Кыргызстандын ортосундагы Түндүк-чыгыштан, түштүк-батышты коздой аккан Чаткал дарыясынын боюнан орун алган. Анын тундугу Түштүк Казакстан менен, Түндүк-чыгышы Талас областынын Кара-Буура району менен, туштугу Жалалабат областынын Ала-Бука, Аксы райондору жана Озбекистан менен чектешет.

Чаткалда эң байыркы замандан бери эле калк жашап келгендиги бизге археологиялык материалдардан, тарыхый справкалардан белгилүү. Көчмөн цивилизациясы же көчмөн-отрукташкан элдин биргелешкен жашоо тиричилиги болгондугу байыркы кылымдарга таандык мүрзөлөр, ошондой эле орто жана кийинки кылымдарга тийиштуу архитектуралык эстеликтер күбөлөндүрөт. Байыркы турк дооруунун маданиятынын жогорку денгээлде болушу жана өзүнчөлүгү маданий катмардан табылган буюм эстеликтерди изилдөөнүн негизинде аныкталып отурат.

XX кылымдын орто ченине чейин Чаткал өрөөнүндө атайын археологиялык жана тарыхый-маданий багыттарында изилдөө иштери жүргүзүлгөн эмес.

XIX к. экинчи жарымында, орус зоологу Н.А.Северцов, геолог И.В. Мушкетов жана археологияны сүйүүчүлөрдүн Туркестан кружогуна мүчөсү Н.Маллицкийлер¹ Чаткал өрөөнүнө келип, байкоо жана изилдөө иштерин жүргүзүп, отчетторуна киргизишкен..

Негизинен Чаткал өрөөнүнөн археологиялык эстеликтери тууралуу, алгачкы бүт басып келген түрдүү тармактагы изилдөөчүлөрдүн кабарларында Идирис пайгамбардын күмбөзү тууралуу гана эскерүүлөр кездешет. Аты аталган күмбөз тууралуу архивдик материалга кайрылабыз.

1942 жыл 27-майда Чаткал райисполкомунун №16 чечими менен “Мазар-Сайдагы күмбөздү райондук бөлүм НКВДнын пайдасына берүү маселеси каралат. Мазар-Сайда эч даана күмбөз болсо анын бирөө бузулган. Ошондуктан жаңыдан салынып жаткан камак үй үчүн, үч даана күмбөздүн бир даанасы НКВДнын пайдалануусуна берилсин. Жалал-Абад областтык исполкому Кыргызстан совнаркомунан бир даана бузулган күмбөздү бузууга уруксат берүү жагы суралсын”.² Азыркы күндө Идирис пайгамбардын атынан аталган эки гана күмбөз сакталып калган, (сүрөттү караныз) ал эми бузулган күмбөздүн ордуна, кийинчерээк жергиликтуу калк тарабынан жол жүргөндөр үчүн намаз окулуучу жай салынган. Азыркы кундо жол жүргөн жолоочулар ошол жерге токтоп, сыйынышып, намаздарын окуп кетишет.

Атайын тактоо үчүн жергиликтүү элден сураган да, кээ бир карыялар да мамлекеттик башкаруу чөйрөсү тарабынан бир күмбөз бузулуп калганын оор эскеришет³.

Ушундай көрүнүштөргө өз кезегинде жол берилбегенде балким үч күмбөз тен сакталып калмак, эми гана эгемендүүлүккө ээ болгон элибиз, мамлекеттуулугун белгилеп, кайрадан тарыхына көз чаптырып, тарыхый эстеликтерди коргоону колго алууда. Демек, орто кылымда (IX-XII к)

Чаткал өрөөнүнүн экономикасы, шаарлары жана маданияты өскөндүгү, айрыкча кен казуу өндүрүшү катуу өнүккөн. Идирис пайгамбардын атынан тургузулган күмбөз орто кылымдык туркий жана фарсий тилинде сүйлөгөн калктар дүйнө цивилизациясынын алдынкы чегине чыккандыгы айкындалып турат.

Археологдордун изилдөөлөрүнө таянсак, Чаткал өрөөнү караханиддер мамлекетинин удели болгон. Идирис пайгамбардын атынан аталган күмбөз караханиддердин исламды жайылтуу мезгилине туш келет. Айрым окумуштуулар Идирис пайгам-

¹ Н. А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М. “Огиз”, 1947. - С. 88-93. И.В. Мушкетов. Туркестан. Геологическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 г. по 1880. т. I. Санкт-Петербург, 1886. – С. 130-143. Приложение к протоколу ТКЛИА от 5-мая 1897 г., С.18

² Ф.723, оп-1, ед. хр-17.стр 43

³ Информаторлор: Мусабеков Казакбаев, 88 жашта., Жунусбеков Сатыбек, 85 жашта. Чаткал району, Акташ айылы 2001-ж.

бардын күмбөзүн XVIII кылымга таяшат. Себеби кулап калган күмбөз кайрадан ондолуп курулгандыгы сырткы көрүнүшүнөн белгилөө. Күмбөздүн ичиндеги саркофаг сакталып калган, ошондон улам күмбөз орто кылымдагы урууларга таандык деп эсептейбиз.

Чаткал өрөөнүндөгү байыркы түрк доорундагы эстеликтерди казып изилдөө иштеринде А.К. Кибиров, Ю.А. Заднепровский, П.Н. Кожемяко, И.Кожомбердиевдер бир кыйла зор салым кошушкан.

Ошентип, советтик археологдордун жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн жана өзгөчө А.К. Кибировдун жетекчилик кылган экспедициясынын иштеринин натыйжасында баалуу материалдар жыйналып, ал Чаткал өрөөнүндөгү биздин эрабызга чейинки III-кылымдан биздин эранын IV-VIII кылымдан тартып XVI кылымга чейинки тарыхый өнүгүшүнүн картинасын түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ал эми XX кылымдын биринчи жарымында Чаткалга чектеш Талас жана Фергана өрөөндөрүнө уюшулган археологиялык жана этнографиялык экспедицияларынын изилдөөлөрүндө, тарыхый эстеликтердин кездешүүсү Чаткал тоолорун тереңдей уланган. 1949-жылы СССР Илимдер Академиясынын филиалы Кыргыз Илимдер Академиясынын тил, адабият жана тарых институту тарабынан археологиялык экспедиция уюштурулуп, А.К. Кибировдун жетекчилиги астында жүргүзүлгөн жана өрөөндүн археологиялык эстеликтери тууралуу алгачкы маалыматтарды берет.

Экспедиция Каракысмак капчыгайынын озуна баштап Жаңы-Базар айылына чейинки жерлерден 400 ашуун курган, 10го жакын тепе жана шаар калдыктарын, о.э. жергиликтуу калкка белгилүү болгон “Кулбоскандын ордосу” да катталган.

Кийинки 1950-жылы Кыргыз Мамлекеттик Педогогикалык Институнун катышуусу менен Памир жана Фергана археологиялык, этнографиялык экспедиция менен бирдикте Чаткал эстеликтерин изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Жыйынтыгында ар түрдүү типтеги 1500 мүрзө, 10 го жакын дөбө (тепе), 3 шаар-чалдывары, райондун алгачкы археологиялык картасы түзүлгөн. Экинчи жолу 1951-ж. чалгындоо жана казуу иштери Каракысмак суусунун Терс суусуна куйган жерине чейин жүргүзүлгөн 200дон ашык мүрзөлөр, 5 (дөбө) тепе, шлак калдыктарынын үймөктөрү, куйуучу мештердин ордулары, 10дон ашык тегирмен таштары, чопо идиштердин сыныктары, муг-ханалар белгиленген. Чаткал өрөөнүндө б.э.1 мин жылдыгында эле олтурукташуу болгонун көп кездешкен катакомба тибиндеги мүрзөлөр күбөлөндүрөт. Мүрзөлөрдүн орточо диаметри 9-12 м, бийиктиги 0,5-1,2 м, кээ бирлеринин көлөмү 21 м

чейин жетип, бийиктиги 2,6 м жетет. Так ушундай мүрзөлөрдөн бешөө казылган. Узун-Булак (2), Миянкол (1), Чукурчак (2). Мында Кен-Кол (Талас өрөөнү) жана Вревский бекетиндеги Фергана өрөөнүндөгү мүрзөлөр менен кездешкен сөөктүн коюлушунда окшоштуктар бар.

Бардык мүрзөлөрдүн үстүнө топурак үймөлөнүп, асты айбанчадан жана казанактан турат. Мүрзөлөрдүн эн чоң группасы Талды-Булак, Чакмаксу, Аючачы сууларынын жаңында жайгашкан. Бул мүрзөлөр таш жана топурактан үймөлөнүп тургузулган.

А.К. Кибиров мүрзөлөрдүн (кургандардын) 3 түрүн белгилеген. Биринчи, тулеберди-чакмаксу тибинде сөөктү көмүү орду таштан курулган бөлмөчөлөргө (камераларга) коюлган. Бул VI-VIII к.к. көчмөн урууларына таандык. Жергетал тиби; топурактан үймөлөнгөн, салыштырмалуу көп эмес сандагы ири таштардан, кээде таш айланта курулат. VIII-X к.к. карлук-саманиддерге таандык. Чанчархан тиби – салыштырмалуу топтошкон, үймөлөнгөн жалан топурактан турат. IX-XIII к.к. карлук-караханиддердин мезгилине таандык. Алардан көбүнчө бышырылган карапа идиштер көп табылат, колодон, темирден, сөөктөн жасалган бычактар жебе, күзгү жана башка асемдик буюмдар сейрек кездешет. VI-VIII кылымдарда тоо этегинде жана тоолуу жерлерге көбүнчө көчмөн малчылар орношушкан, алар дөбө коргондорду жана катылган кенчтер түрүндө эстеликтерди калтырышкан.

Ошондой эле Чаткалда 20дан ашык дөбө катталган. Туз-Ашуу суусунун жээгинде айлана формасындагы дөбө, көлөмү 13,5 м, бийиктиги 3 м. Айгыржал айылын жээктеп созулган чыгыш бөлүгүндө, көлөмү 46,5 м, бийиктиги 10-12 м конус түрүндөгү тепе табылган. Эн бийик дөбө 18-22,5 м Айгыржал тепесинин (дөбөсүнөн) туурасы 36 м, узуну 51 м. Чандалаш суусунун он жээгинин үстүнкү терассасында Чандалаш дөбөсү табылган, көлөмү 31-67 м, жалпы бийиктиги 3м жетип, сырткы көрүнүшү ар кандай түрдө чагылат. Жогоруда айтылган дөбөлөрдүн көпчүлүгү Фергана өрөөнүндөгү дөбөлөргө окшош. Казуудан табылган бышбаган кирпичтин көлөмдөрү да бирдей. Мисалы; Ферганада 50x25x10см ал эми Чаткалда 51-52x30-31x7.5-8.5см. Чандалаш дөбөсүнөн казылган бир канча сүрөт тартылган чопо идиштеринин сыныктары да чогултулган. Өзгөчө кызыктуусу эки тарабына тең сүрөт түшүрүлгөн. Бул фрагменттер жасоо техникасы жана орнаменттери менен байыркы Фергананын Дауан маданиятындагы Анау тибине көп жалпылыктары бар. Чүй өрөөнүнөн казылган чопо идиштерге да окшош. Мындан сырткары Узун-Булак,

Чукурчак, Жергетал, Чанчархан мүрзөлөрүнөн ар түрдүү формадагы чопо идиштер табылган. Мисалы: банка түрүндө, эки жагынан илмек кулактуу (пелеобраздуу), бир кулактуу, (крыкообраздуу) ж.б. А.К. Кибиров изилдөөлөрүндө шаар тибиндеги турак-жайлардын ордун да белгилеген. Уу-Булак шаарчасы Каракысмак капчыгайына жакын жерде жайгашкан, узуну 164-153,5м, туурасы 81-68 м, түштүк-чыгыш тарабында короологон бекем жал (вал), бир линиядагы цитадель, анын жалпы аралыгы 221,5 м. Чанчархан шаарчасы Терс жана Чаткал сууларынын кошулган жеринде жайгашкан. Узуну 250м, туурасы 110 м.

Төрт чарчы формада, Ташкентке өтүүчү Фергана соода жолунан орун алган. Ал эми Кулбосхан шаарчасы Чаткал, Аксу сууларынын куймасында жайгашкан. Түндүк-батыштан 480 м, түштүк-батышынан 280 м жал (вал) менен курчалган. Түзүлүшү трапеция формасында. Анда 3 рабад, 1 шахристан бар. Жогорудагы аталган шаарчалар X-XII кк. таандык. Негизинен А.К. Кибировдун изилдөө иштери өрөөндүн археологиялык эстеликтеринен жана байыркы тарыхынан алгачкы маалыматарды берет. Жалпысынан 2100 мүрзө, 30 дөбө, 3 шаар чалдывары катталган.

Тарых илимдеринин кандидаты, археолог А.К.Кибиров казылып алынган археологиялык материалдардын негизинде, Чаткал өрөөнүндө орто кылымдарда элдердин маданияты жана экономикалык абалы, архитектуралык эстеликтери байыркы Фергананын эстеликтери менен бирдей даражада болгон деп карайт. Демек, Чаткал өрөөнүндөгү калктар байыркы Чыгыштын гүлдөгөн маданиятынын зор таасири тийбей койгон эмес жана алар Ферганада (Давань) жашаган түрк уруулары менен тыгыз байланышта болушкан. Бул жөнүндө академик В.В. Бартольд мындай деп жазат: “Фергананын Түндүк бөлүгүндөгү Неджм жана Керван округдары, так эле ошондой наамда аталган шаардары менен кошо, Джидгиль (Чаткал) округу болсо Ардланкет деген шаары менен кошо эскерилет. Балким Джидгиль ошол убактарда Ферганага кошулуп турган Чаткал өрөөнүнө туура келсе керек”.

Ошону менен бирге А.К.Кибиров, Чаткал өрөөнүндөгү ушул күндөргө чейин эл оозунда “Кулбоскандын шаары” - деп айтылып жүргөн шаардын калдыгын орто кылымдагы Ардланкет шаары болууга тийиш дейт. Орто кылымдарга тийешелүү булактарда да Чаткал жөнүндө кабар берилет. Ибн Хаукалдын “Мамлекеттер жана жолдор

” - деген эмгегинде – Чаткалды область, ал эми анын борбору – Ардланкет деп толуктап көрсөткөн.

Жогоруда көрсөтүлгөн айрым булактарга таянып, Чаткал өрөөнүндө, этникалык топ жашагандыгы административдик башкаруусу, соода-маданий түзүлүшү болгондугу байкалат.

1981-ж. Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын тарых институтунда Чаткал отряды тузулуп, И.К. Кожомбердиев жетектеген. Ал тарабынан Тегирмен-Сай кыштагынын (Кызыл-Алма, Котурбулак, Теше-Арык), көрүстөндөрүн белгилеген. Кызыл-Белде (Чанчархан чебинен) 500 курган каттаган. Эң чоң көрүстөндөр Курулуш кыштагына жакын (Асаке-Сай, Кулекесай, Могол-Дөбө, Торткул, Арал, Тостопиян ж.б.). Жаңы-Базар айылынан (Миянкол, Жергетал, Мазар-Суу, Узунбулак) көрүстөндөрү белгиленген.

Каракысмак жана Арал жергесинен 2 мүрзө казышкан диаметри 17 м. бийиктиги 3,25м топурактан тургузулган, дарыя таштардан айланта шакекчеленген (алкактанган), борборунан боз үй түрүндөгү склеп табылган.

Башы Түндүктү каратылып, узунунан аялдын жана эркектин сөөгү коюлган. Колдонгон буюмдары чопо идиш, коло күзгү, илмек, айнек шуру, темир бычак ж.б. жаңына кошо коюлган. Бул Кыргызстандын территориясындагы жаңы типтеги кордун курулушу деп жыйынтыктаган.

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын тарых институтунун археология бөлүмүнүн кенже илимий кызматкери А. Сулайманованын жетекчилигинде 2002-ж сентябрь айында Чаткал районунда археологиялык чалгындоо иштери Беш-Арал коругунда улантылды. Тарыхый эстеликтерди издөө жана белгилөө иштери Беш-арал коругунун Чоң-Булак участогунан башталып Баркырак, Найза-Суу, Арап жана Каркуш участокторунда жүргүзүлдү.

Негизинен көлөмдүү болуп эсептелген археологиялык объектилер Чоң-Булак жана Баркырак участокторунан табылды. Бул эстеликтер сырткы түзүлүшү боюнча байыркы көчмөн урууларына тиешелүү топурактан жана жалан таштан курулган мүрзөлөр болуп эсептелинет. Формалары тегерек дөңсөчө болуп, диаметри 2м-2.5м. бийиктиги 0,4-1 м чейин жетет. Көрүстөндөрдүн саны 22-ден 40 ка чейин жетет. Найза суусунан жогору Кайынды-суу участогунда 100дон ашуун мүрзөлөр табылды. Анын түштүк-батыш тарабында бийик секиге жайгашкан дөбө белгиленди. Ошондой эле Теке-Таш капчыгайында, 20 түрдүү көлөмдөгү таштардын бетине түшүрүлгөн сүрөттөр алынды. Мындан тыш-

кары таш менен топурак аралаш кичине көлөмдөгү мүрзөлөр жана ритуалдык жаңы типтеги эстеликтер кездешет.

Ритуалдык курулуш орто кылымдагы суу таштардан бир катар болуп жер бетине тизилген. Жерге өтө эле бекитилген эмес. Кээ бир таштардын ордулары бош. Трапедия формасында келип, эңдүү тарабы Түндүк-чыгышты караган. Узуну 10-11м, туурасы (эңдүү тарабы) 4-5 м, этеги (кууш тарабы) 1,5–2 м келет. Бул бир эле объектиде 4 курулуш жайгашкан. Мындай типтеги объектилерди адабияттан жолуктура алган жокпуз. Ошондуктан азырынча жаңы типтеги археологиялык объект деп айтсак болот. 2003 жылы 25 июнда Жалалабат Мамлекеттик Университетинин “Жалпы тарых” кафедрасынын мугалимдери жана студенттери илимий археологиялык практика уюштуруп, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Тарых институтунун археология бөлүмү менен бирдикте Чаткал районунун Ак-Таш айылында Кызыл деген жерде казуу жүргүзүштү. Анда сак дооруна таандык эки мүрзө казылды. Биринчи мүрзөнүн диаметри 11,5 м, бийиктиги 1,42 см. экинчиси узуну 9 м, бийиктиги 75с м, топурак менен үймөктөлгөн. Формасы тегерек дөнсөөчө. Тиби боюнча кенетав. Мүрзөлөрдүн жалпы саны 20га жетет. Жогоруда катталган археологиялык объектилердин схемалык картасын белгилеп, пландары фото сүрөттөр алынды.

Чаткал өрөөнүндөгү археологиялык эстеликтер, биздин ата-бабаларыбыздын жашоо-турмушунун

тилсиз ачык- айкын күбөлөрү, андыктан аларды ар тараптан тарыхый изилдөө, коргоо илим үчүн зарыл.

Адабияттар

1. Н. А. Северцов. Путешествия по Туркестанскому краю. М. “Огиз”, 1947. - С. 88-93.
2. И.В. Мушкетов. Туркестан. Геологическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 г. по 1880 г. т. 1. Санкт-Петербург, 1886. – С. 130-143. Приложение к протоколу ТКЛА от 5-мая 1897 г., С.18
3. Ф.723, оп-1, ед. хр-17.стр 43
4. Информаторлор: Мусабеков Казакбаев, 88 жашта., Жунусбеков Сатыбек, 85 жашта. Чаткал району, Акташ айылы 2001 ж.
5. А.К.Кибиров Чаткалдын археологиялык эстеликтери. Кыргыз ССР илимдер академиясы тил жана адабият менен тарых институтунун эмгектери. V-китеп 1956; Кыргызстандын археологиялык-этнографиялык экспед. Эмгектери II – том М.,1959. 42-49 бет.
6. Ю.А.Зернопровский Түштүк Кыргызстандын 1954-ж. археологиялык иштери. Кыргызстандын археологиялык-этнографиялык экспедициясынын эмгектери. II т. М.,1962.
7. П.П. Кожемяко Байыркы маданият эстеликтерин сактайлы. Ф.,1969.77,75-бет.
8. И. Кожомбердиев Археологические памятники в Долине Чаткала. Археологическая открытия 1981. М., 1983 с. 500,501.
9. Об археологическом изучении Чаткала (газета. “Большевистское Знамя”,№144 (1504) 1951г.).
10. В.В.Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч.ч, спб,1900 г, 163 с.
11. О.Караев “Арабо персидские источники 9-12 вв. Киргизии и о киргизах” Ф.1968. стр. 82